

La morte degli eroi nell'*Iliade*
Lara Pagani

1) Discorsi che delineano le norme di condotta eroica¹

a. Esortazione / (rimprovero)	b. Reazione	c. Dichiarazione d'intenti	d. Minaccia	e. Insulto	f. Monologo
a.1 Agamennone IV 243-249	b.1 Diomede V 251-259	c.1 Aiace VII 196-197	d.1 Nestore II 357-359	e.1 Agamennone IV 240-242	f.1 Odisseo XI 401-410
a.2 Agamennone IV 336-348	b.2 Ettore VI 440-493	c.2 Sarpedone XVI 423-425	d.2 Agamennone II 391-393	e.2 Menelao VII 94-98	f.2 Menelao XVII 89-105
a.3 Apollo IV 507-513	b.3 Diomede IX 31-49	c.3 Enea XX 251-258	d.3 Menelao VII 99-100	e.3 Ettore VIII 160-166	f.3 Agenore XXI 550-570
a.4 Agamennone V 529-532	b.4 Ettore XII 230-243	c.4 Achille XX 360-363	d.4 Ettore XII 244-250	e.4 Agamennone VIII 228-235	f.4 Ettore XXII 98-130
a.5 Eleno VI 76-82	b.5 Idomeneo XIII 221-225	c.5 Ettore XX 371-372	d.5 Poseidone/Toante XIII 232-234	e.5 Glauco XVII 140-168	
a.6 Aiace XII 265-276	b.6 Paride XIII 774-780	c.6 Ettore XXII 278-284			
a.7 Sarpedone XII 306-328	b.7 Odisseo XIV 82-102	c.7 Ettore XXII 296-305			
a.8 Poseidone XIII 43-58	b.8 Ettore XVII 169-182				
a.9 Poseidone XIII 94-124	b.9 Ettore XVIII 285-309				
a.10 Ettore XV 484-499					
a.11 Aiace XV 500-514					
a.12 Aiace XV 560-564					
a.13 Nestore XV 659-666					
a.14 Aiace XV 732-741					
a.15 Sarpedone XVI 419-422					
a.16 Sarpedone XVI 490-501					
a.17 Ettore XVII 219-233					
a.18 Enea XVII 333-341					
a.19 Achei XVII 414-419					
a.20 Troiani XVII 420-422					
a.21 Atena XVII 553-559					
a.22 Iris XVIII 165-180					

¹ Le tabelle dei passi rilevanti sono tratte da: L. Pagani, *Il codice eroico e il guerriero di fronte alla morte*, in *Eroi nell'Iliade: personaggi e strutture narrative*, a cura di L. Pagani, 'Pleiadi' 8, Roma 2008, pp. 327-418.

XII 310-328 (Sarpedone):

Γλαῦκε τί ἦ δὴ νῶϊ τετιμήμεσθα μάλιστα
ἔδρη τε κρέασίν τε ἰδὲ πλείους δεπάεσσιν
ἐν Λυκίῃ, πάντες δὲ θεοὺς ὧς εἰσορόωσι,
καὶ τέμενος νεμόμεσθα μέγα Ξάνθοιο παρ' ὄχθας
καλὸν φυταλιῆς καὶ ἀρούρης πυροφόροιο;
τῶ νῦν χρῆ Λυκίοισι μέτα πρώτοισιν ἔοντας
ἑστάμεν ἠδὲ μάχης καυστείρης ἀντιβολῆσαι,
ὄφρα τις ᾧδ' εἴπη Λυκίων πύκα θωρηκτάων·
οὐ μὰν ἀκλεέες Λυκίην κάτα κοιρανέουσιν
ἡμέτεροι βασιλῆες, ἔδουσί τε πίονα μῆλα
οἶνόν τ' ἔξαιτον μελιθδέα· ἀλλ' ἄρα καὶ ἴσ
ἔσθλή, ἐπεὶ Λυκίοισι μέτα πρώτοισι μάχονται.
ὦ πέπον, εἰ μὲν γὰρ πόλεμον περὶ τόνδε φυγόντε
αἰεὶ δὴ μέλλοιμεν ἀγήρω τ' ἀθανάτω τε
ἔσσεσθ', οὐτέ κεν αὐτὸς ἐνὶ πρώτοισι μαχοίμην
οὔτέ κε σὲ στέλλοιμι μάχην ἐς κυδιάνειραν·
νῦν δ' ἔμπης γὰρ κῆρες ἐφεστᾶσιν θανάτοιο
μυρίαί, ἃς οὐκ ἔστι φυγεῖν βροτὸν οὐδ' ὑπαλύξαι,
ἴομεν ἠὲ τῷ εὐχῷ ὀρέζομεν ἠὲ τις ἡμῖν.

XXII 108-110 (Ettore):

[...] ἔμοι δὲ τότ' ἂν πολὺ κέρδιον εἶη
ἄντην ἢ Ἀχιλῆα κατακτείναντα νέεσθαι,
ἠὲ κεν αὐτῷ ὀλέσθαι ἐϋκλειῶς πρὸ πόληος.

XXII 304-305:

μὴ μὰν ἀσπουδεὶ γε καὶ ἀκλείως ἀπολοίμην,
ἀλλὰ μέγα ῥέξας τι καὶ ἔσσομένοισι πυθέσθαι.

2) Discorsi che attenuano o negano le norme di condotta eroica

a. Esortazione	b. Monologo	c. Reazione	d. Preghiera
a.1 Agamennone II 109-141	b.1 Odisseo XI 401-410	c.1 Achille IX 307-337. 401-416	d.1 Agamennone VIII 242-244
a.2 Enea V 217-228 + Pandaro 229-238	b.2 Menelao XVII 89-105	c.2 Ettore XVII 176-178	
a.3 Stenelo V 241-250	b.3 Agenore XXI 550-570		
a.4 Diomede V 596-606	b.4 Ettore XXII 98-130		
a.5 Nestore VIII 137-144			
a.6 Agamennone IX 9-28			
a.7 Achille IX 417-420			
a.8 Nestore X 143-147 (?)			
a.9 Polidamante XIII 723-743			
a.10 Agamennone XIV 64-81			
a.11 Polidamante			

XVIII 253-283			
---------------	--	--	--

XIV 80-81 (Agamennone):

οὐ γάρ τις νέμεσις φυγέειν κακόν, οὐδ' ἀνά νύκτα·
βέλτερον, ὅς φεύγων προφύγη κακὸν ἢ ἐάλωῃ.

XVII 98-101 (Menelao):

ὀππότε ἄνῆρ ἐθέλη πρὸς δαίμονα φωτὶ μάχεσθαι
ὄν κε θεὸς τιμῶ, τάχα οἱ μέγα πῆμα κυλίσθη.
τῶ μ' οὐ τις Δαναῶν νεμεσῆσεται, ὅς κεν ἴδῃται
Ἴκτορι χωρήσαντ', ἐπεὶ ἐκ θεόφιν πολεμίζει.

IX 316-322 (Achille):

[...] ἐπεὶ οὐκ ἄρα τις χάρις ἦεν
μάρνασθαι δηϊοῖσιν ἐπ' ἀνδράσι νωλεμῆς αἰεὶ.
ἴση μοῖρα μένοντι καὶ εἰ μάλα τις πολεμίζει·
ἐν δὲ ἰῆ τιμῇ ἡμὲν κακὸς ἠδὲ καὶ ἐσθλός·
κάτθαν' ὁμῶς ὃ τ' ἀεργὸς ἀνὴρ ὃ τε πολλὰ ἐοργῶς.
οὐδέ τί μοι περίκειται, ἐπεὶ πάθον ἄλγεα θυμῶ
αἰεὶ ἐμὴν ψυχὴν παραβαλλόμενος πολεμίζειν.

IX 401-416:

οὐ γὰρ ἐμοὶ ψυχῆς ἀντάξιον οὐδ' ὅσα φασὶν
Ἴλιον ἐκτῆσθαι εὐ ναιόμενον πτολίεθρον
τὸ πρὶν ἐπ' εἰρήνης, πρὶν ἐλθεῖν υἴας Ἀχαιῶν,
οὐδ' ὅσα λάϊνος οὐδὸς ἀφήτορος ἐντὸς ἐέργει
Φοῖβου Ἀπόλλωνος Πυθοῖ ἐνὶ πετρηέσση.
ληῖστοι μὲν γὰρ τε βόες καὶ ἴφια μῆλα,
κτητοὶ δὲ τρίποδες τε καὶ ἵππων ξανθὰ κάρηνα,
ἀνδρὸς δὲ ψυχὴ πάλιν ἐλθεῖν οὔτε λείσθη
οὔθ' ἐλετή, ἐπεὶ ἄρ κεν ἀμείψεται ἔρκος ὀδόντων.
μήτηρ γὰρ τέ μέ φησι θεὰ Θέτις ἀργυρόπεζα
διχθαδίας κῆρας φερέμεν θανάτοιο τέλοσδε.
εἰ μὲν κ' αὐθι μένων Τρώων πόλιν ἀμφιμάχωμαι,
ᾧλετο μὲν μοι νόστος, ἀτὰρ κλέος ἄφθιτον ἔσται·
εἰ δέ κεν οἴκαδ' ἴκωμι φίλην ἐς πατρίδα γαῖαν,
ᾧλετό μοι κλέος ἐσθλόν, ἐπὶ δηρὸν δέ μοι αἰὼν
ἔσσεται, οὐδέ κέ μ' ὄκα τέλος θανάτοιο κιχείη.

3) Morti in fuga

a. Fuga di fronte al nemico	b. Fuga dopo un colpo fallito	c. Fuga di un auriga dopo l'uccisione del suo signore	d. Fuga dubbia
a.1 Odío V 38-42	b.1 Soco XI 426-455	c.1 Midone V 576-588	d.1 Pedeo V 69-75
a.2 Festo V 43-47	b.2 Adamante XIII 560-575	c.2 Areitoo XX 484-489	
a.3 Scamandrio V 49-58	b.3 Arpalione XIII 643-659	c.3 Ippodamante XX 401-406 (?)	
a.4 Fereclo V 59-69	b.4 Euforbo XVII 9-60		
a.5 Ipsenore V 76-83			
a.6 Filaco			

VI 35-36			
a.7 Ifinoo VII 13-16			
a.8 Agelao VIII 256-260			
a.9 Toone XIII 545-549			
a.10 Deiooco XV 341-342			
a.11 Perifete XV 630-652			
a.12 Areilico XVI 306-311			
a.13 Acamante XVI 342-344			
a.14 Pode XVII 575-581			

XIII 643-659 (Araplione):

Ἐνθά οἱ υἱὸς ἐπᾶλτο Πυλαιμένεος βασιλῆος
Ἀρπαλίων, ὃ ῥα πατρὶ φίλω ἔπετο πτολεμίζων
ἔς Τροίην, οὐδ' αὖτις ἀφίκετο πατρίδα γαῖαν·
ὅς ῥα τότε Ἄτρεΐδαο μέσον σάκος οὐτάσε δουρὶ
ἐγγύθεν, οὐδὲ διὰ πρὸ δυνήσατο χαλκὸν ἐλάσσαι
ἂψ δ' ἐτάρων εἰς ἔθνος ἐχάζετο κῆρ' ἀλεείνων
πάντοσε παπταίνων μὴ τις χροά χαλκῶ ἐπαύρη.
Μηριόνης δ' ἀπιόντος ἴει χαλκήρε' οἴστον,
καί ῥ' ἔβαλε γλουτὸν κάτα δεξιόν· αὐτὰρ οἴστος
ἀντικρὺ κατὰ κύστιν ὑπ' ὀστέον ἐξεπέρησεν.
ἐξόμενος δὲ κατ' αὐθι φίλων ἐν χερσὶν ἐταίρων
θυμὸν ἀποπνεύων, ὥς τε σκώληξ ἐπὶ γαίῃ
κεῖτο ταθείς· ἐκ δ' αἶμα μέλαν ῥέε, δεῦε δὲ γαῖαν.
τὸν μὲν Παφλαγόνες μεγαλήτορες ἀμφεπένοντο,
ἔς δίφρον δ' ἀνέσαντες ἄγον προτὶ Ἴλιον ἱρήν
ἀχνύμενοι· μετὰ δέ σφι πατὴρ κίε δάκρυα λείβων,
ποινή δ' οὐ τις παιδὸς ἐγίγνετο τεθνηῶτος.

Caso a sé:

XXII 136-144 (Ettore):

Ἐκτορα δ', ὡς ἐνόησεν, ἔλε τρόμος· οὐδ' ἄρ' ἔτ' ἔτλη
αὐθι μένειν, ὀπίσω δὲ πύλας λίπε, βῆ δὲ φοβηθείς·
Πηλεΐδης δ' ἐπόρουσε ποσὶ κραιπνοῖσι πεποιθώς.
ἠῦτε κίρκος ὄρεσφιν ἐλαφρότατος πετεηνῶν
ρήϊδίως οἴμησε μετὰ τρήρωνα πέλειαν,
ἧ δὲ θ' ὑπαιθα φοβεῖται, ὃ δ' ἐγγύθεν ὀξὺ λεληκῶς
ταρφέ' ἐπαῖσσει, ἐλέειν τέ ἐ θυμὸς ἀνώγει·
ὡς ἄρ' ὃ γ' ἐμμεμαὸς ἰθὺς πέτετο, τρέσε δ' Ἐκτωρ
τεῖχος ὑπο Τρώων, λαιψηρὰ δὲ γούνατ' ἐνώμα.
οἱ δὲ παρὰ σκοπιὴν καὶ ἐρινεὸν ἠνεμόεντα
τείχεος αἰὲν ὑπέκ κατ' ἀμαξιτὸν ἐσσεύοντο,
κρουνῶ δ' ἴκανον καλλιρρόω· ἔνθα δὲ πηγαί

δοιαὶ ἀναΐσσουσι Σκαμάνδρου δινήεντος.
ἦ μὲν γάρ θ' ὕδατι λιαρῶ ῥέει, ἀμφὶ δὲ καπνὸς
γίγνεται ἐξ αὐτῆς ὡς εἰ πυρὸς αἰθομένοιο
ἦ δ' ἑτέρα θέρει προρέει εἰκυῖα χαλάζῃ,
ἦ χιόνι ψυχρῇ ἢ ἐξ ὕδατος κρυστάλλῳ.
ἔνθα δ' ἐπ' αὐτῶν πλυνοὶ εὐρέες ἐγγὺς ἕασι
καλοὶ λαΐνιοι, ὅθι εἵματα σιγαλόεντα
πλύνεσκον Τρώων ἄλογοι καλά τε θύγατρος
τὸ πρὶν ἐπ' εἰρήνης πρὶν ἐλθεῖν υἴας Ἀχαιῶν.
τῇ ῥα παραδραμέτην φεύγων ὁ δ' ὀπισθε διώκων·
πρόσθε μὲν ἐσθλὸς ἔφευγε, δίωκε δέ μιν μέγ' ἀμείνων·
καρπαλίμως, ἐπεὶ οὐχ ἱερήϊον οὐδὲ βοείην
ἀρνύσθη, ἃ τε ποσσὶν ἀέθλια γίγνεται ἀνδρῶν,
ἀλλὰ περὶ ψυχῆς θέον Ἴκτορος ἵπποδάμοιο.

4) Morti in fughe di massa

a. Fuga per l'imperversare di singoli guerrieri	b. Fuga per ispirazione o intervento divino	c. Fuga per la minaccia di un avversario	d. Fuga in seguito all'uccisione del capo o del più forte
a.1 Troiani XI 150-180	b.1 Greci VIII 335-347	c.1 Troiani XIV 506-XV 4	d.1 Peoni XXI 205-221
a.2 Troiani XVI 351-418	b.2 Greci XV 318-345		
a.3 Troiani XXI 1-33			

5) Suppliche al nemico per aver salva la vita

1. VI 37-65: Adrasto supplica Menelao
2. X 349-464: Dolone supplica Diomede e Odisseo
3. XI 122-147: Pisandro e Ippoloco supplicano Agamennone
4. XX 463-472: Troo supplica Achille
5. XXI 34-135: Licaone supplica Achille

XX 463-472 (Troo):

Τρῶα δ' Ἀλαστορίδην, ὃ μὲν ἀντίος ἦλυθε γούνων,
εἷ πῶς εὐ πεφίδοιτο λαβῶν καὶ ζῶν ἀφείη
μηδὲ κατακτείνειεν ὀμηλικὴν ἐλεήσας,
νήπιος, οὐδὲ τὸ ἦδη ὃ οὐ πείσεσθαι ἔμελλεν·
οὐ γάρ τι γλυκύθυμος ἀνὴρ ἦν οὐδ' ἀγανόφρων,
ἀλλὰ μάλ' ἐμμεμαῶς· ὃ μὲν ἦπτετο χεῖρεσι γούνων
ἰέμενος λίσσεσθ', ὃ δὲ φασγάνῳ οὔτα καθ' ἦπαρ·
ἐκ δὲ οἱ ἦπαρ ὄλισθεν, ἀτὰρ μέλαν αἷμα κατ' αὐτοῦ
κόλπον ἐνέπλησεν· τὸν δὲ σκότος ὅσσε κάλυψε
θυμοῦ δευόμενον· [...]

Bibliografia selettiva

- A.W.H. Adkins, *Homeric ethics*, in *A new companion to Homer*, 'Mnemosyne. Supplementum' 123, Leiden-New York 1997, pp. 694-713
- S.E. Bassett, *Hector's fault in honor*, «TAPhA» 54 (1923), pp. 117-127.
- D.L. Cairns, *Aidos. The psychology and ethics of honour and shame in ancient Greek literature*, Oxford 1993.
- A. Camerotto, *Aristeia. Azioni e tratti tematici dell'eroe in battaglia*, «Aevum(ant)» N.S. 1 (2001), pp. 263-308.
- L. Ceccarelli, *L'eroe e il suo limite. Responsabilità personale e valutazione etica nell'Iliade*, 'Quaderni di Invigilata lucernis' 10, Bari 2001.
- M.G. Ciani, *Destini di morte (gli eroi dell'Iliade)*, «RCCM» 16 (1974), pp. 115-130.
- K.M. Crotty, *The poetics of supplication: Homer's Iliad and Odyssey*, 'Myth and poetics', Ithaca (NY) 1994.
- A.T. Edwards, *Aristos Achaion, heroic death and dramatic structure in the Iliad*, «QUCC» N° 46 (1984), pp. 61-80.
- H. Erbse, *Ettore nell'Iliade*, «SCO» 28 (1978), pp. 13-34.
- M. Giordano, *La supplica. Rituale, istituzione sociale e tema epico in Omero*, 'Annali dell'Istituto Universitario Orientale, Dipartimento di Studi del Mondo Classico e del Mediterraneo Antico, Sezione di Archeologia e Storia Antico. Quaderni' 3, Napoli 1999.
- J. Gould, *Hiketeia*, «JHS» 93 (1973), pp. 74-103.
- J. Griffin, *Homer on life and death*, Oxford 1980.
- J. Griffin, *Heroic and unheroic ideas in Homer*, in *Chios. A conference at the Homereion in Chios, 1984*, ed. by J. Boardman and C.E. Vaphopoulou-Richardson, Oxford 1986, pp. 3-13.
- J. Griffin, *Achilles kills Hector*, «Lampas» 22 (1990), pp. 353-369.
- G.S. Kirk, *War and the warrior in the homeric poems*, in *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, sous la dir. de J.P. Vernant, 'Civilisations et sociétés' 11, La Haye 1968, pp. 94-117.
- M. Kitt, *The sacrifice of Lykaon*, «Métis» 7, 1-2 (1992), pp. 161-176.
- E. Lévy, *Arété, timè, aidôs et némésis: le modèle homérique*, «Ktema» 20 (1995), pp. 177-211.
- G. Nagy, *The best of the Achaeans. Concepts of the hero in archaic Greek poetry*, Baltimore and London 1992.
- L. Pagani, *Il codice eroico e il guerriero di fronte alla morte*, in *Eroi nell'Iliade: personaggi e strutture narrative*, a cura di L. Pagani, 'Pleiadi' 8, Roma 2008, pp. 327-418.
- J.M. Redfield, *Nature and culture in the Iliad: the tragedy of Hector*, Chicago 1975.
- R. Renehan, *The 'Heldentod' in Homer: one heroic ideal*, «CPh» 82 (1987), pp. 99-116.
- C.A. Rubino, "A thousand shapes of death": *heroic immortality in the Iliad*, in *Arktouros: Hellenic studies presented to Bernard M.W. Knox on the occasion of his 65th birthday*, ed. by G.W. Bowersock, W. Burkert, M.C.J. Putnam, Berlin-New York 1979, pp. 12-18.
- S.L. Schein, *The mortal hero. An introduction to Homer's Iliad*, Berkeley-Los Angeles-London 1984.
- M. Stoevesandt, *Feinde, Gegner, Opfer. Zur Darstellung der Troianer in den Kampfszenen der Ilias*, 'Schweizerische Beiträge zur Altertumswissenschaft' 30, Basel 2004.
- H. van Wees, *Kings in combat: battles and heroes in the Iliad*, «CQ» 38 (1988), pp. 1-24.
- H. Van Wees, *Homeric warfare*, in *A new companion to Homer*, ed. by I. Morrison and B.B. Powell, 'Mnemosyne. Supplementum' 163, Leiden-New York 1997, pp. 668-693.
- J.-P. Vernant, *La belle mort et le cadavre outragé*, in *La mort, les morts dans les sociétés anciennes*, sous la direction de G. Gnoli et J.-P. Vernant, Cambridge-Paris 1982, pp. 45-76.